

JOANNA MERCIK

Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

ORCID: 0000-0002-8142-9348

SZKOLENIA I KONTROLE. REALIA PRACY NAUCZYCIELI SZKÓŁ ŚREDNICH OGÓLNOKSZAŁCĄCYCH W LATACH PIĘĆDZIESIĄTYCH I SZEŚĆDZIESIĄTYCH NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA KATOWICKIEGO

Ogrom zniszczeń materialnych i straty osobowe wśród kadry nauczającej, będące skutkiem II wojny światowej, bardzo utrudniały nowym siłom politycznym uruchomienie polskich szkół średnich. Do problemów tych dołączyły inne: potrzeba zorganizowania szkół na terenach, które przed 1939 r. należały do państwa niemieckiego, przebudowa oblicza ideowego polskiego szkolnictwa oraz objęcie nauką na poziomie średnim jak największej grupy młodzieży legitymującej się tzw. pochodzeniem robotniczym i chłopskim. Rozbudowa liceów ogólnokształcących nie należała do zadań priorytetowych władz państwowych, te bowiem – ze względu na konieczność odbudowy kraju i jego rozwój gospodarczy – szczególny nacisk kładły na funkcjonowanie szkolnictwa zawodowego. Licea ogólnokształcące pozostawały jakby w cieniu szkół zawodowych, co jednak nie oznaczało braku zainteresowania nimi ze strony władz partyjnych i oświatowych. Te pierwsze interesowały się zwłaszcza zgodnością realizowanych treści nauczania z założeniami dialektyki marksistowskiej, pracą kadry nauczycielskiej i postawą młodzieży. Dla wielu przedstawicieli centralnych i terenowych władz partyjnych licea ogólnokształcące były kuźnią niepraworządnych postaw młodego pokolenia, sprzeciwiającego się polityce prowadzonej przez partię i władzę ludową. Z tych przyczyn rozwój sieci szkół tego rodzaju był dość starannie kontrolowany, podobnie jak i realizacja programów nauczania z poszczególnych przedmiotów.

Biuro Polityczne Komitetu Centralnego (KC) Polskiej Partii Robotniczej już w kwietniu 1947 r. uchwaliło rezolucję zlecającą podjęcie ofensywy ideologicznej wśród

nauczycielstwa¹. Jednym z jej elementów było zobligowanie wszystkich uczących do złożenia ślubowania zobowiązującego ich do poszanowania prawa i do wierności „Ludowemu Państwu Polskiemu”². W 1950 r. wprowadzono nowe programy nauczania, mające ułatwić szkole kształtowanie tzw. właściwej postawy wśród uczniów. W celu usprawnienia całego procesu zorganizowano dla nauczycieli specjalne szkolenia ideologiczne³, zdawano sobie bowiem sprawę z istnienia wśród pedagogów osób o wrogim obliczu politycznym lub niezdecydowanych⁴. Powodów takiej sytuacji upatrywano głównie w wysyłaniu nieodświadczonej kadry nauczycieli do szkół bez zorganizowanej organizacji partyjnej oraz do placówek, w których pracowała przede wszystkim kadra przedwojenna, niechętna szkoleniom i stosowaniu marksizmu w praktyce⁵. Ze szkół systematycznie napływały sygnały o niesubordynacji, zwłaszcza na szczeblu szkolnictwa średniego, dlatego od kuratorów żądano pokazowego usuwania ze szkół opornych nauczycieli⁶. Zdecydowano także o jak najszybszym wprowadzeniu licznych środków zaradczych, mających przeciwdziałać niepożądanym zjawiskom. Ministerstwo Oświaty wytypowało specjalne komisje kontrolne do przeprowadzenia w całym kraju szczegółowych działań w tym zakresie. Powodzenie całej akcji uzależniano od doboru odpowiednich członków komisji i od ich poziomu upolitycznienia⁷.

¹ E.J. Kryńska, S. Mauersberg, *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Białystok 2003, s. 156; S. Mauersberg, *Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944–1948*, Warszawa 1974, s. 183–184; S. Mauersberg, M. Walczak, *Oświata polska w latach 1944–1956. Wybór źródeł*, t. 2, Warszawa 2000. Działania władz objęły również młodzież (zob. J. Król, *To idzie młodość... Związek Młodzieży Polskiej w szkole średniej ogólnokształcącej w latach 1948–1957*, Kraków 2011; J. Wołoszyn, *Współpraca Związku Młodzieży Polskiej z UB w realizacji planów „ofensywy ideologicznej” w środowiskach młodzieżowych w województwie lubelskim*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1, s. 285–320; idem, „Walczyć o dusze młodzieży”. Zmagania Związku Młodzieży Polskiej z Kościołem katolickim na Lubelszczyźnie 1948–1957, Lublin 2009; M. Wierzbicki, *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie. Studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej*, Warszawa 2006; J. Kochanowicz, *ZMP w terenie. Stalinowska próba modernizacji opornej rzeczywistości*, Warszawa 2000).

² Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty (dalej Dz.Urz. MO) 1949, nr 14, poz. 239. Tekst ślubowania nauczycieli świeckich: „Ślubuję uroczyście, na powierzonym mi stanowisku urzędowym, szczególnie w zakresie wychowania i nauczania powierzony mi młodzieży, przyczynić się ze wszystkich sił do ugruntowania wolności, niepodległości i potęgi Rzeczypospolitej, której wierności zawsze dochowam; umacniać w młodzieży poszanowanie prawa i wierności dla Ludowego Państwa Polskiego; obowiązki mojego urzędu wypełniać gorliwie i sumiennie, ściśle przestrzegać obowiązujących przepisów i stosować się do zarządzeń władz szkolnych, dochować tajemnicy służbowej, a w postępowaniu kierować się zasadami godności, uczciwości i sprawiedliwości społecznej”.

³ Dz.Urz. MO 1950, nr 20, poz. 269; R. Grzybowski, *Polityczne priorytety i elementy codzienności socjalistycznej szkoły. Wybór studiów poświęconych dziedzictwu edukacyjnemu PRL-u*, Toruń 2013, s. 219–220. Zgodnie z nowymi wytycznymi, zawartymi w programach nauczania, do podstawowych zadań nauczycieli należało od teraz m.in.: „kształtowanie naukowego poglądu na świat, opartego na fundamencie współczesnych osiągnięć materializmu dialektycznego i historycznego” (zob. *Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej. Język polski*, Warszawa 1950, s. 4).

⁴ T. Kukłowicz, *Represe wobec nauczycieli w latach 1947–1956 w świetle ich wypowiedzi [w:] Oblicze ideologiczne szkoły polskiej 1944–1956*, red. E. Walewander, Lublin 2002, s. 205–210.

⁵ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej KC PZPR), Wydział Oświaty (dalej WO), 237/XVII/73, Uchwała Egzekutywy KW PZPR w sprawie pracy na odcinku szkolnictwa średniego, 22 III 1953 r., k. 55–56.

⁶ F. Mielczarek, *Ideologiczno-polityczna indoktrynacja nauczycieli w Polsce w latach 1945–1956*, Opole 1997, s. 49. Zob. „Nowa Szkoła” 1947/1948, nr 2/3, s. 30–31.

⁷ AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/73, Pismo KC PZPR do I sekretarza KW PZPR w Katowicach, 15 XI 1950 r., k. 3.

W województwie katowickim największe zagrożenia zlokalizowano w szkołach średnich w Krzepicach, Starym Bieruniu i Żorach. Jako przyczynę takiego stanu wskazano brak zaplecza robotniczego w tych miastach, przekładający się na obecność w szkołach dużego odsetka młodzieży drobnomieszczańskiej oraz wybitnie niepokornego nauczycielstwa. Bardzo słaby poziom ideologiczny kadry zdiagnozowano także w liceach funkcjonujących w Dąbrowie Górniczej, Wodzisławiu, Mikołowie i Pyskowicach⁸. Egzekutywa Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Katowicach (KW PZPR) wskazała jednocześnie na duże niedociągnięcia w polityce kadrowej Wydziału Oświaty Wojewódzkiej Rady Narodowej wynikające z braku znajomości środowiska nauczycielskiego⁹.

Artykuł powstał na podstawie wyników badań archiwalnych, przeprowadzonych w Archiwum Państwowym w Katowicach, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej i w archiwach szkolnych. Zgromadzono w nich bogate i różnorodne źródła, są to m.in.: sprawozdania władz różnego szczebla i poszczególnych szkół, protokoły narad władz oświatowych i wyjazdów inspektorów w teren, narad nauczycieli, referaty, notatki, plany i sprawozdania z organizacji oraz przebiegu szkoleń, a także rozmaite zestawienia statystyczne. Niektóre informacje pozyskane ze źródeł archiwalnych skonfrontowano ze wspomnieniami nauczycieli i uczniów, zamieszczonymi w pamiętnikach oraz z tekstami z prasy pedagogicznej.

Przyjęty zakres chronologiczny i terytorialny obejmuje okres istnienia tzw. pierwszego (wielkiego) województwa katowickiego. Rok 1950 to nie tylko rok, w którym (po krótkiej pięcioletniej pracy województwa śląskiego¹⁰) zaczęło funkcjonować – w zmienionych granicach administracyjnych, nowe także z nazwy – województwo katowickie¹¹. Był to również czas, kiedy szkolnictwo średnie ogólnokształcące zostało po części odbudowane po zniszczeniach wojennych i zaczęło działać w zupełnie nowych realiach społeczno-politycznych. Lata sześćdziesiąte to z kolei dekada wdrażania do liceów ogólnokształcących założeń reformy oświaty, wprowadzającej nową strukturę szkolnictwa¹².

⁸ *Ibidem*, Analiza szkolnictwa średniego na terenie województwa katowickiego, 1950 r., k. 44. Zob. także: W. Starościk, *Z dziejów prywatnego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego im. E. Zawadzkiej i Państwowego Gimnazjum i Liceum Męskiego im. W. Łukasińskiego w Dąbrowie Górniczej*, Dąbrowa Górnicza 2005.

⁹ AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/73, Uchwała Egzekutywy KW PZPR w sprawie pracy na odcinku szkolnictwa średniego, 22 III 1953 r., k. 57.

¹⁰ Województwo śląskie z lat 1945–1950 nazywano często śląsko-dąbrowskim (zob. *Województwo śląskie 1945–1950. Zarys dziejów politycznych*, red. A. Dziurok, R. Kaczmarek, Katowice 2007).

¹¹ W 1953 r. kierownictwo PZPR podjęło decyzję o zmianie nazwy województwa na stalinogrodzkie. Odpowiedni dekret w tej sprawie, podpisany przez przewodniczącego Rady Państwa Aleksandra Zawadzkiego i sekretarza Rady Państwa Mariana Rybickiego, opublikowano w Dzienniku Ustaw (dalej Dz.U.) Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 8 III 1953 r. Nazwa Stalinogród (Katowice) wywołała zdumienie i sprzeciw większości mieszkańców Górnego Śląska, do końca pozostała też tworem sztucznym i narzuconym. Kres użytkowania nazewnictwa stalinowskiego nastąpił trzy lata później, wraz z odwilżą październikową – 21 X 1956 r. na wspólnym posiedzeniu prezydium Wojewódzkiej i Miejskiej Rady Narodowej jednomyślnie postanowiono wystąpić z wnioskiem do Rady Ministrów o przywrócenie dawnej nazwy miastu i województwu (zob. A. Korol-Chudy, *Kiedy Katowice były Stalinogrodem... 1953–1956*, Katowice 2020).

¹² Dz.U. 1961, nr 32, poz. 160. Zbliżający się wyż demograficzny oraz coraz bardziej odczuwalny brak funduszy na powiększenie bazy lokalowej szkół były dostatecznymi podstawami do zaaprobowania nowych rozwiązań systemowych w strukturze polskiego szkolnictwa. Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu

W omawianym okresie wzrosły liczby szkół średnich ogólnokształcących (z 77 w roku szkolnym 1950/1951 do 94 w roku szkolnym 1965/1966), pełnozatrudnionych nauczycieli (z 920 do 1547 osób) i uczniów (z 19 421 do 37 885)¹³.

KSZTAŁCENIE IDEOLOGICZNE NAUCZYCIELI

Proces „naprawiania” sytuacji w szkolnictwie rozpoczął się jeszcze w roku szkolnym 1949/1950 od wprowadzenia obowiązkowego kształcenia ideologicznego dla nauczycieli. Program kursu został opracowany bardzo szczegółowo, przede wszystkim na podstawie *Pedagogiki* Iwana Kairowa, przedrukowywano go regularnie w „Głosie Nauczycielskim”¹⁴. Zgodnie z zarządzeniem Ministerstwa Oświaty szkolenie ideologiczne stało się integralną częścią przygotowania zawodowego nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących¹⁵. Prowadzenie samokształcenia nauczycieli zlecono Związkowi Nauczycielstwa Polskiego (ZNP), który miał w tym zakresie ściśle współpracować z resortami oświaty oraz Centralną Komisją Samokształcenia Ideologicznego w Warszawie¹⁶.

Po pierwszym roku nauki do zdawania egzaminu końcowego w województwie katowickim wytypowano 4107 nauczycieli¹⁷. Wówczas nie podeszło do niego 50 osób (1,2 proc.), co stanowiło najwyższy odsetek w skali kraju¹⁸. Mimo wysokiej frekwencji władze nie były zadowolone z przebiegu i wyników pierwszego szkolenia. Skrytykowały słabą kontrolę ze strony ministerialnych wizytatorów i inspektorów oraz ZNP. Potępiono „nagminny, zgniły liberalizm” egzaminatorów, według których 44 proc. zdających zasłużyło na ocenę dobrą, a prawie 30 proc. na bardzo dobrą. Oczekiwano wprowadzenia

oświaty i wychowania wydłużała czas nauki w szkole podstawowej, wprowadzała bowiem klasę ósmą. Krok ten dawał aż cztery lata wytchnienia liceom. W 1965 r. Minister Oświaty wydał zarządzenie w sprawie dostosowania organizacji szkół ogólnokształcących i zawodowych do zmian wynikających z ustawy o rozwoju systemu oświaty i wychowania.

¹³ Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej APK), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej PWRN), Kuratorium Okręgu Szkolnego w Katowicach (dalej KOSK), 826, Formularz K-22-0 na rok szkolny 1952/1953, 1952 r., k. 9; APK, PWRN KOSK, 853, Formularz K-0-21 na rok szkolny 1965/1966, 1965 r., k. 1.

¹⁴ E. Kuroczko, *Nowe zadania ZNP*, „Głos Nauczycielski” 1949, nr 2.

¹⁵ AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/151, Projekt ideologicznego samokształcenia nauczycieli w roku 1949/1950, b.d., k. 76; Dz.Urz. MO 1950, nr 20, poz. 269; C. Lewandowski, *Kierunki tak zwanej ofensywy ideologicznej w polskiej oświacie, nauce i szkołach wyższych w latach 1944–1948*, Wrocław 1993, s. 81–82.

¹⁶ AAN, KC PZPR, WO, 232/XVII/151, Instrukcja w sprawie organizacji samokształcenia ideologicznego nauczycieli w roku szkolnym 1952/1953, b.d., k. 83.

¹⁷ W założeniach to szkolenie ideologiczne miało trwać dwa lata i przez taki okres odbywali je nauczyciele szkół podstawowych. Jednak dla nauczycieli szkół ogólnokształcących i liceów pedagogicznych przygotowano jego przyspieszoną – roczną – wersję (zob. ANN, KC PZPR, WO, 237/XVII/151, Samokształcenie ideologiczne, b.d., k. 78).

¹⁸ AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/150, Kolokwia, 1950 r., k. 5; Dz.Urz. MO 1952, nr 6, poz. 48; Dz.Urz. MO 1953, nr 4, poz. 30; AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/150, Notatka informacyjna o samokształceniu ideologicznym nauczycieli, 1950 r., k. 2–4. Terminy kolokwium: I – w zimowej przerwie świątecznej, II – w przerwie świątecznej wielkanocnej. Egzamin przewidziano na drugą połowę sierpnia (zob. AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/151, Projekt ideologicznego samokształcenia nauczycieli w roku 1949/1950, b.d., k. 76).

surowszych kryteriów, mobilizujących nauczycieli do zdobywania potrzebnej im wiedzy – wszak występowali oni w roli budowniczych nowego człowieka. Postanowiono zwrócić na ten problem uwagę przy okazji kolejnych kursów dla członków komisji¹⁹.

W roku szkolnym 1952/1953 zakończył się pierwszy etap kształcenia ideologicznego. Uzyskawszy zaliczenie, nauczyciele przeszli na drugi poziom szkolenia, który obejmował historię międzynarodowego i polskiego ruchu robotniczego w połączeniu z lekturą klasyków marksizmu i leninizmu. Poza tym program zawierał wybrane zagadnienia z pedagogiki, psychologii oraz omówienia bieżących wydarzeń politycznych. Materiał miał być zrealizowany w ciągu trzech lat, a do uzupełnienia braków ideologicznych polecano korzystanie z Wszechnicy Radiowej. Pozwolono, by udział w niej w określonych sytuacjach umożliwiał zwolnienia z wybranych części egzaminu końcowego²⁰. Do zmniejszenia zakresu materiału byli również uprawnieni absolwenci sowieckich uniwersytetów i instytutów pedagogicznych. Zdawali oni egzamin z nauki o Polsce i świecie współczesnym. Pełne zwolnienie z egzaminu dotyczyło jedynie absolwentów liceów pedagogicznych oraz nauczycieli członków PZPR, którzy ukończyli partyjne szkoły wojewódzkie po 1949 r.²¹

Egzamin składał się z części pisemnej i ustnej. Warunkiem przystąpienia do niego było uzyskanie minimum oceny dostatecznej z kolokwium. Część pisemną zdawano w grupach około trzydziestoosobowych, w obecności przewodniczącego i przynajmniej jednego członka komisji. Tematy prac ustalano na szczeblu wojewódzkim i dostarczano w zapieczętowanych kopertach. Zdający wybierali jeden z trzech tematów, a na jego pisemne przedstawienie mieli aż trzy godziny. Prace oceniano według skali: bardzo dobry, dobry, dostateczny i niedostateczny. Część ustna obejmowała trzy działy: marksizm-leninizm, naukę o Polsce i świecie współczesnym oraz pedagogikę socjalistyczną i programy szkolne, z każdego z nich była wystawiana osobna ocena. Egzamin odbywał się w grupach pięciu lub sześciu osób i miał formę dwugodzinnego seminarium²².

¹⁹ ANN, KC PZPR, WO, 237/XVII/151, Samokształcenie ideologiczne, 1950 r., k. 79–80. Członkowie komisji, zgodnie z decyzją Ministerstwa Oświaty, za swoją pracę otrzymywali wynagrodzenie. Poprawienie pracy pisemnej wyceniono na 6 zł, za przeegzaminowanie jednej osoby przewodniczącemu płacono 3 zł, a członkom komisji 2 zł (Instrukcja w sprawie organizacji egzaminów z zakresu samokształcenia ideologicznego z 10 marca 1951 r., Dz.Urz. MO, 1951, nr 6, poz. 67).

²⁰ Instrukcja w sprawie zwolnienia absolwentów Wszechnicy Radiowej z części egzaminu końcowego z dokształcania ideologicznego, Dz.Urz. MO, 1950, nr 20, poz. 266; AAN, KC PZPR, WO, 232/XVII/151, Instrukcja w sprawie organizacji samokształcenia ideologicznego nauczycieli w roku szkolnym 1952/1953, b.d., k. 84; *ibidem*, Instrukcja w sprawie organizacji samokształcenia ideologicznego nauczycieli w roku szkolnym 1952/1953, 1952 r., k. 85. W 1953 r. postanowiono rozszerzyć samokształcenie ideologiczne o zagadnienia poświęcone studiowaniu życiorysu wodza, do programu wprowadzono dwa osobne tematy: „Stalin przyjaciel narodu polskiego” i „Lenin i Stalin o wychowaniu” (zob. B. Wagner, *Strategia wychowawcza w PRL*, Warszawa 2009, s. 27).

²¹ Instrukcja w sprawie zwolnienia od egzaminu końcowego z samokształcenia ideologicznego z 31 maja 1950 r., Dz.Urz. MO, 1950, nr 10, poz. 143; AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/151, Instrukcja Ministra Oświaty z 1952 r. w sprawie organizacji egzaminów z zakresu samokształcenia ideologicznego, 1952 r., k. 87.

²² AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/151, Regulamin egzaminu państwowego z zakresu samokształcenia ideologicznego, 1952 r., k. 91.

EWALUACJA SZKOLEŃ DLA NAUCZYCIELI

Szkoleniowców zobowiązano do dbania również o własne samokształcenie, np. 21 grudnia 1952 r. zwołano Zjazd Kierowników Samokształcenia Ideologicznego Okręgu Katowickiego ZNP w celu uczczenia 73. rocznicy urodzin Stalina. Zebrani podjęli pięć postanowień: „a) gruntownie przestudiować materiały XIX Zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, by jak najefektywniej szkolić nauczycieli, b) zabezpieczyć powszechność szkolenia ideologicznego wśród wszystkich pracowników pedagogicznych, c) właściwą postawą świecić przykładem podczas akcji politycznych i społecznych, d) wyzbyć się nawyku bezdusznego wkuwania, e) dopilnować coraz liczniejszego udziału nauczycieli w akcjach politycznych”²³.

W ramach samokształcenia organizowano zajęcia także w formie kursów wakacyjnych, na których wykładano m.in. zagadnienia dotyczące tzw. moralności socjalistycznej. Starano się przełamać schematyczne metody takich spotkań i zachęcać uczestników do dyskusji. Przygotowywano zestawy literatury światopoglądowej, organizowano specjalne odczyty lektorów z KC i KW PZPR. Mimo podjętych działań władze partyjne pozostawały niezadowolone z efektów. W toku licznych narad za główny warunek powodzenia całej akcji uznano mocniejsze włączenie się instancji partyjnych wszystkich szczebli²⁴. Sami nauczyciele do udziału w przymusowym szkoleniu ideologicznym odnosili się niechętnie. Był to kolejny narzucony im przez władzę obowiązek, a wiedzę, którą mieli tam przyswajać, uważali za niepotrzebną i zbędną w nauczaniu²⁵. Implementowanie zasad materializmu dialektycznego najtrudniej przychodziło na lekcjach języka polskiego i matematyki²⁶. Pedagodzy wymyślali różnorodne sposoby unikania zmian dotychczasowych metod prowadzenia zajęć. Uważali, że skoro mają tytuły magistrów, to wiedzą najlepiej, jak nauczać, dlatego w sytuacji, gdy władze naciskały na wdrażanie zasad marksizmu, udawali, że ich nie rozumieją. Doradzali sobie wzajemnie: „Idź na szkolenie, zdaj egzamin i zapomnij”²⁷.

W pamiętnikach z pierwszych lat szkoleń pojawiają się opisy momentu wyraźnego dostrzeżenia rozbieżności między teorią a praktyką nowej władzy, osobistego zderzenia się uczestników z zakłamaniami systemu. Kursantów zachęcano do dyskusji i stawiania pytań, ale kiedy ktoś wypowiedział się nie po myśli „partyjnych”, kończyło się to nawet usunięciem ze szkolenia. Taki dualizm towarzyszył nauczycielom również w codziennej pracy szkolnej: „Nauczyciel co innego myślał, a co innego mówił. Uczniowie co innego słyszeli w domu od rodziców, a co innego w szkole od nauczyciela, którego prywatnie

²³ AAN, WO, 237/XVII/150, Rezolucja ZNP, 21 XII 1952 r., k. 42.

²⁴ AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/321, Wnioski w sprawie pracy ideologicznej i pedagogicznej wśród nauczycielstwa, 19 I 1956 r., k. 3–7.

²⁵ „Pożegnanie ze szkołą. Spojrzenie wstecz nauczycieli emerytów”, Warszawa 2002, s. 235–236 (mps w posiadaniu PTP), cyt. za: E.J. Kryńska, S. Mauersberg, *Indoktrynacja młodzieży szkolnej...*, s. 169.

²⁶ AAN, KC PZPR, WO, 237/XVII/151, Sprawozdanie z działalności Zarządu Okręgu ZNP w zakresie samokształcenia ideologicznego, 1950 r., k. 68.

²⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Zarządu Okręgu ZNP w zakresie samokształcenia ideologicznego, 1950 r., k. 70.

znali i wiedzieli, że on też w duchu przyznaje rację rodzicom²⁸. Paradoksalność tego stanu rzeczy jeszcze się potęgowała, gdy wszyscy zainteresowani spotykali się na niedzielnej mszy św. w kościele, wielu z nauczycieli niezmiennie bowiem pozostało praktykującymi katolikami²⁹. Niewłaściwy światopogląd stawał się źródłem ich problemów i powodował konieczność tłumaczenia się. We wspomnieniach jedna z nauczycielek opisuje próbę usunięcia jej z kursu za chodzenie do kościoła w roku szkolnym 1950/1951 – przed relegowaniem uratowała ją tylko dobra opinia i pozytywne oceny³⁰.

Materiał ze szkoleń ideologicznych prezentowano na posiedzeniach szkolnych rad pedagogicznych. Wskazani przez przełożonych nauczyciele przygotowywali referaty, których tematy odnotowywano w protokołach posiedzeń. Następnie kadra omawiała ich treść na zebraniach z rodzicami. W Liceum Ogólnokształcącym w Sosnowcu wybrano następujące tematy: „1) Kierownicza rola PZPR w życiu narodu polskiego i tworzenie się społeczeństwa socjalistycznego, 2) Położenie gospodarcze Polski w okresie międzywojennym i XX-lecia PRL, 3) Przemiany w strukturze społecznej ludności w Polsce w XX-lecie PRL, 4) Awans kulturalno-oświatowy województwa katowickiego w Polsce, 5) Perspektywy rozwojowe państwa na tle VI Zjazdu³¹. Dekadę później w tej samej szkole prelegenci, przygotowując wystąpienia, mogli wybrać temat z jednego obszaru: „1) System kształcenia szkoły socjalistycznej i współzawodnictwo młodzieży w procesie kształcenia i wychowania, 2) Kierunki reform oświatowych w krajach socjalistycznych oraz 3) Rola rodziny w systemie patriotycznego wychowania³².”

KONTROLE PROWADZONE WOBEC DYREKTORÓW I NAUCZYCIELI

Główną przyczyną kontroli szkolnych była weryfikacja stopnia wykorzystywania myśli marksistowsko-leninowskich na lekcjach. Do sporu o realizację treści nauczania

²⁸ *Na przełomie. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, cz. 2, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 1996, s. 152. Zob. także Z. Osiński, *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w Polsce w latach 1944–1989*, Toruń 2006, s. 83–90.

²⁹ D. Zamiatła, *Wytyczne stanowiska partii w sprawie stosunków między państwem a Kościołem*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2002, t. 78, s. 409; J. Mercik, *Realizacja akcji „R” w województwie katowickim w ramach laicyzacji szkolnictwa w latach pięćdziesiątych*, „Dzieje Najnowsze” 2020, t. 1, s. 248; R. Łatka, J. Marecki, *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*, Warszawa 2017; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1990)*, Kraków 2006; A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce (1945–1970)*, Kraków 1995; A. Dziurok, *Kruczoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*, Katowice 2012; Ł. Marek, „Kler to nasz wróg”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*, Katowice 2009; J. Mercik, *Organizacja, przebieg i skutki realizacji polityki władz partyjno-państwowych przeciw rekolekcjom szkolnym w 1952 r.*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2023, t. 65, nr 1, s. 147–163.

³⁰ *Na przełomie...*, cz. 2, s. 152. Zob. także M. Fic, *Ideologizacja średniego szkolnictwa ogólnokształcącego Katowic na tle szkolnictwa górnośląskiego w latach 1945–1956* [w:] *Województwo śląskie 1945–1950. Zarys dziejów politycznych*, red. A. Dziurok, R. Kaczmarek, Katowice 2007.

³¹ Archiwum Liceum Ogólnokształcącego im. W. Roździeńskiego w Sosnowcu (dalej ALO), Protokół posiedzenia plenarnego Rady Pedagogicznej, 23 IV 1964 r., b.p.

³² ALO, Protokół posiedzenia Rady Pedagogicznej, 12 IV 1974 r., b.p.

zgodną z wizją prezentowaną w czasie szkoleń doszło w jednym z liceów w Katowicach. Tamtejszy nauczyciel biologii został oskarżony o niewłaściwą postawę prezentowaną w czasie zajęć. Omawiając na lekcji temat wirusów jako organizmów stojących na pograniczu materii martwej i żywej, pozwolił sobie na komentarz: „[...] to nie my w ten sposób twierdzymy”. Miał również ironizować, że „o ewolucyjnym przeobrażeniu życia na ziemi mówią tylko materialści”. Kolejne lekcje wzmogły niepokój władz. W czasie zajęć poświęconych zalesieniu ZSRS uczniowie usłyszeli od nauczyciela, że to zasługa Rosji carskiej. Punktem kulminacyjnym stał się komentarz skierowany do głośno zachowujących się uczniów: „Teraz jest lekcja, oklaskiwać zaś będziecie na wiecu”³³. Wizytator badający sprawę wskazał kolejne nieprawidłowości, stwierdził m.in. brak realizacji tematu „Gigantyczny plan zalesienia w ZSRR” i nieomówienie prac Łysenki i Miczurina, wytknął także nauczycielowi małą wiedzę na temat materializmu dialektycznego. Mimo licznych zarzutów nauczyciel nie został zwolniony, pomogły mu wykazanie się dobrą wolą i zapałem do pracy oraz braki kadrowe. Władze szkolne zaklasyfikowały jego uchybienia jako problemy z realizacją założeń wychowawczych treści programowych, wynikające z przerabiania ich po raz pierwszy. Wizytator zalecił ponowną kontrolę lekcji za dwa miesiące, a Ministerstwo Oświaty nakazało monitorować postawę światopoglądową nauczyciela³⁴. W czasie kolejnej inspekcji, przeprowadzonej w maju, odbyły się hospitacje zajęć. Tym razem pedagog został pochwalony za realizację programu biologii zgodnie z naukowym poglądem na świat, za podkreślenie założeń marksizmu-leninizmu oraz wkładu nauki sowieckiej w rozwój biologii. Pochwały takie nauczyciel zyskał, realizując w klasie 10 temat „Gospodarcze znaczenie hodowli ryb w Polsce w odniesieniu do dzisiejszej rzeczywistości”, zwrócił wówczas uwagę na dobre stosunki gospodarcze Polski z „Państwami Demokracji Ludowej i Związkiem Radzieckim”³⁵. Zdał on także egzamin ideologiczny w zakresie marksistowskiej metody dialektycznej i ekonomiki marksistowskiej, co pozwoliło mu pozostać na dotychczasowym stanowisku³⁶.

W okresie walki o usunięcie lekcji religii ze szkół władze przede wszystkim skupiły się na kontroli postaw nauczycieli. Pojawiały się oskarżenia o niewłaściwe działania podejmowane w tej sprawie oraz o postępowanie wbrew wytycznym w swoim prywatnym życiu. W 1959 r. w jednym z liceów w Bielsku-Białej dyrektor został oskarżony o dwulicową postawę ideologiczną w czasie organizowania w szkole klas bez nauczania religii, ponieważ podczas zebrania klasowych mówił o słuszności takiego rozwiązania, sam natomiast własnego syna zapisał do klasy z nauczaniem religii³⁷. Jak w wielu

³³ APK, PWRN Kuratorium Okręgu Szkolnego Śląskiego (dalej KOSS), 94, Pismo do kierownika do spraw młodzieżowych, 1950 r., k. 35.

³⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie z przeprowadzonego dochodzenia, 1950 r., k. 31–32; *ibidem*, Pismo ministerialne do Kuratorium Okręgu Szkolnego w sprawie nauczyciela biologii, 1950 r., k. 36; *ibidem*, Protokół przesłuchania nauczyciela, 1950 r., k. 40.

³⁵ *Ibidem*, Wykaz lekcji i uwagi, 1950 r., k. 44.

³⁶ *Ibidem*, Protokół przesłuchania nauczyciela, k. 40; *ibidem*, Sprawozdanie z lustracji szkoły ogólnokształcącej stopnia podstawowego i licealnego, 30 V 1950 r., k. 49.

³⁷ APK, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej KW PZPR), Wydział Nauki, Oświaty i Kultury (dalej WNOiK), 301/XVI/59, Pismo KW PZPR do KC PZPR Wydział Komisji Oświaty, 1959 r., k. 209.

podobnych sytuacjach sprawa ta została wykorzystana w osobistym konflikcie dyrektora z jego zastępcą. Dyrektor był podejrzewany o inspirowanie niepochlebnych artykułów prasowych o swoim podwładnym, opisujących przykłady bicia przez niego dzieci. Kuratorium zdecydowało o usunięciu dyrektora ze stanowiska. Wówczas sam zainteresowany odwołał się do Ministerstwa Oświaty, przypomniał o swojej nieposzlakowanej opinii i pozytywnych ocenach dotychczasowej pracy wystawionych przez władze oświatowe³⁸. Interwencja nie przyniosła oczekiwanego rezultatu, wcześniejsza decyzja została podtrzymana. Argumentowano, że zachowanie dyrektora jest niewłaściwe, godzi w autorytet nauczyciela i pierwszej w mieście szkoły bez nauczania religii³⁹.

Kwestia niskiej skuteczności w realizowaniu koncepcji placówek wolnych od religii pojawiła się także w 1961 r. w szkole w Chorzowie. Wówczas zwolnionemu dyrektorowi zarzucono, że będąc wierzącym i praktykującym katolikiem, nie doprowadził do uchwały Rady Pedagogicznej i Komitetu Rodzicielskiego o wyprowadzeniu religii ze szkoły⁴⁰. Szkołę poddano stałej kontroli ze szczególnym uwzględnieniem pracy jej kierownika.

W tym kontekście niecodzienną sprawą było zwolnienie z zajmowanego stanowiska dyrektora liceum w Radzionkowie. Z analizy dokumentów wynika, że był on równocześnie antyklerykalny i zbyt skonfliktowany z miejscowym komitetem PZPR. Oskarżono go o toczenie „świętej wojny” z władzami partyjnymi i z gronem pedagogicznym, gdy powoławszy się na brak nominacji kuratorskiej, nie wpuścił księdza do szkoły. Decyzja ta uaktywniła miejscowe dewotki, które rozpuściły plotkę, że dyrektor księdza skopał, opluł i wyrzucił ze szkoły⁴¹. W kolejnych dniach wtargnęły one do szkoły z żądaniem natychmiastowego powieszenia zdjętych krzyży pod groźbą wyrzucenia dyrektora⁴². Ten jednak pozostawał bezkrytyczny w stosunku do swoich decyzji, a źródła problemu upatrywał jedynie w działaniach podjętych na rzecz stworzenia szkoły świeckiej.

Tak duże niepokoje lokalne nie były na rękę władzy, ponieważ prowadziły do radykalizacji nastrojów i utrudniały skuteczne wyprowadzanie religii ze szkół⁴³. Również w tym przypadku stanowcza postawa kobiet spowodowała reakcję władz kuratorskich, które szybko dostarczyły księdzu brakującą nominację. Spór się jednak na tym nie zakończył, a sprawa zaczęła zataczać coraz większe kręgi. Dyrektor, utwierdzony

³⁸ *Ibidem*, Odwołanie do Ministerstwa Oświaty od zarządzenia KOSK, 14 VIII 1959 r., k. 210–212.

³⁹ *Ibidem*, APK, KW PZPR, WNOiK, 301/XVI/59, Pismo KW PZPR do KC PZPR w sprawie odwołania, 1959 r., k. 206.

⁴⁰ APK, KW PZPR, WNOiK, 301/XVI/61, Pismo sekretarza propagandy KM PZPR do KW PZPR, 22 VI 1961 r., k. 180.

⁴¹ *Ibidem*, List dyrektora liceum w Radzionkowie do KC PZPR, 1960 r., k. 114.

⁴² Zob. D. Jasiak, *Akcja dekrucyfikacyjna w 1958 r. w północno-wschodnich powiatach województwa krakowskiego w świetle dokumentów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 141, z. 1, s. 147–163; P. Tylec, *Akcja dekrucyfikacyjna w 1958 r. na terenie powiatu sandomierskiego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1 (29), s. 334–351; H. Konopka, *Działania represyjne władz oświatowych w Polsce wobec katechetów w okresie stalinizmu* [w:] *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 167–181.

⁴³ APK, KW PZPR, Wydział Nauki i Oświaty, 4, Notatka o nauczaniu religii w szkołach, 20 V 1956 r., k. 5–6.

w przekonaniu, że stał się ofiarą nagonki, postanowił bronić się sam i został przewodniczącym lokalnego Koła Stowarzyszenia Ateistów i Wolnomyślicieli (SAiW)⁴⁴. Kuratorium, chcąc sprawę wyciszyć i uspokoić nastroje społeczne, postanowiło przenieść go do innej placówki. Dyrektor w odpowiedzi skierował swoją sprawę do Zarządu Głównego SAiW. Szczegółowy list rozpoczął od słów: „Jestem ateistą, [...] nie piję, nie palę i mam jedną wadę – nie chodzę do kościoła”⁴⁵. Następnie, jako powód swoich kłopotów, wskazał zakulisowe działania w lokalnym aparacie władzy, który oskarżył o zażyłe stosunki z miejscowym klerem. W podsumowaniu napisał: „[...] w czasie, gdy elementy klerykalne na gwałt chciały wprowadzić religię do szkoły, oparłem się”⁴⁶. Takie insynuacje nie pomogły, wręcz przeciwnie, uznano go za osobę niepoważną, niezdolną do kompromisu. Zarzucono mu brak sprytu w usuwaniu religii ze szkół, m.in. z tego powodu, że używał na lekcjach metod pracy stowarzyszenia ateistów, które uznano za zbyt ordynarne⁴⁷. Kuratorium odnotowało, że jego następca, stosując politykę małych kroków, usunął religię ze szkoły bez żadnego sprzeciwu rodziców i zgodnie z partyjnymi wytycznymi⁴⁸.

Problemy związane ze swobodnym realizowaniem praktyk religijnych były także powodem kontroli w innej chorzowskiej szkole. Brak wycucia w tak delikatnej materii jak wiara i „oczywistą głupotę” zgłosiła nadzorowi pedagogicznemu jedna z nauczycielek. W swoim liście poruszyła główne problemy trapiące tamtejsze grono pedagogiczne. Wskazała na rosnące oburzenie nauczycieli, m.in. z powodu nakazu stawiania się do pracy w Boże Ciało, święto uznane przez władze PRL za dzień wolny i zagwarantowane konstytucją. Opisała także inny incydent, który „doprowadził nauczycielską rzeszę do białej gorączki”. Komitet Miejski PZPR w Chorzowie nie wyraził zgody na udział nauczycieli w pogrzebie kierownika szkoły, co więcej, zabronił również składania wieńców i kwiatów na grobie. Decyzja taka została podjęta, mimo że zmarły był odznaczony srebrnym Krzyżem Zasługi i Medalem X-lecia PRL, co spowodowało autorkę listu do niewybrednego komentarza pod adresem aparatu partyjnego: „Czy to nie oczywista głupota KM, a źle, jak nami rządzą głupcy! Mamy prawo czego innego wymagać od naszego KM PZPR”⁴⁹.

⁴⁴ APK, KW PZPR, WNOiK, 301/XVI/61, List dyrektora liceum w Radzionkowie do KC PZPR, 1960 r., k. 114.

⁴⁵ *Ibidem*, Odpis listu dyrektora do ZG SAiW, 1960 r., k. 110.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 112; *ibidem*, List dyrektora liceum w Radzionkowie do KC PZPR, 1960 r., k. 114.

⁴⁷ *Ibidem*, Pismo Kuratorium Okręgu Szkolnego Katowickiego do KW PZPR, 17 X 1960 r., k. 106. Paradoksalnie w usuwaniu religii ze szkół przodowała Częstochowa, i to nie tylko w skali województwa katowickiego, lecz także całego kraju. Metody zastosowane w tamtejszych szkołach władze uznały za wzorcowe. Po przeprowadzonych wizytacjach ukuto termin „doświadczenie częstochowskie”, którym określano tamtejszy schemat postępowania. Za klucz do sukcesu uznano dobre pokierowanie zebraniem klasowymi po to, aby nie dopuścić katolików do kandydowania na członków rad i komitetów rodzicielskich (zob. Ł. Marek, „Kler to nasz wróg”..., s. 438; zob. także *17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej. Wybór dokumentów*, oprac. H. Konopka, Białystok 1998; R. Adamiak, M. Palka, *Represje wobec katechizacji w diecezji katowickiej w latach 1945–1989*, Katowice 2012).

⁴⁸ Zob. H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*, Białystok 1995; J. Żaryn, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004; J. Król, *Ateizacja szkół ogólnokształcących w latach 1945–1961 w województwie szczecińskim [w:] Oblicze ideologiczne szkoły...*, s. 105–125.

⁴⁹ APK, KW PZPR, WNOiK, 301/XVI/62, Pismo nauczycielki z Chorzowa do KC PZPR, 17 IX 1962 r., k. 223.

KONFLIKTY ZE WZGLĘDU NA POCHODZENIE

Przykładem konfliktu na tle narodowościowym może być sprawa nauczyciela języka rosyjskiego z 1962 r., choć należy przyznać, że sytuacja nie jest jednoznaczna i jej obiektywna ocena sprawia trudność. Pojawił się w niej problem związany z wystawieniem nauczycielowi negatywnych ocen pracy, a w tle wyraźny motyw antysemicki. W okresie od 1956 do 1961 r. wspomniany nauczyciel czterokrotnie zmieniał miejsce pracy, zatrudniał się w kolejnych liceach regionu. W każdym otrzymywał negatywną oceną pracy z uwagi na błędy metodyczne i wychowawcze. Zarzucano mu arogancką postawę i grę w karty w szkole. Ostatecznie wystawiano mu opinię pozytywną, ale wyłącznie dlatego, że zdecydował się na dobrowolne odejście ze szkoły – nie chciano mu komplikować dalszej drogi zawodowej. Na niesprawiedliwe traktowanie swojej osoby i zagrożenie złą oceną pracy nauczyciel poskarżył się redakcji „Trybuny Ludu”. Ta w celu wyjaśnienia sprawy zwróciła się o opinię do kuratorium. W toku prowadzonego postępowania zdarzył się kolejny incydent. W Dzień Nauczyciela rusycysta został uderzony w twarz przez wicedyrektora szkoły. Zdaniem władz szkolnych doszło do tego podczas zabawy, natomiast według pokrzywdzonego sprawa miała wydzźwięk antysemicki, gdyż wicedyrektor przed zadaniem ciosu miał powiedzieć: „Dobrze Hitler zrobił, że wymordował Żydów, tylko jednego zostawił”. W jej następstwie wicedyrektor został zwolniony i ukarany wyrokiem sądowym⁵⁰.

Antysemickie tło miała sprawa żydowskich braci bliźniaków, których w 1968 r. nie przyjęto do gliwickiego liceum. Chłopcy ukończyli szkołę podstawową z ocenami bardzo dobrymi i dobrymi, zdali egzaminy, a mimo to nie umożliwiono im nauki w liceum⁵¹. Ich ojciec napisał list do KC PZPR z prośbą o interwencję. Widział tylko jedno wytłumaczenie tej sytuacji – żydowskie pochodzenie. Podał kilka innych przykładów dyskryminacji synów, m.in. obniżenie oceny z zachowania z bardzo dobrej na dobrą na podstawie błahych uwag typu: „je bułkę na lekcji” lub „chodzi po klasie”, karne przeniesienie do klasy równoległej za udział w bójce, sprowokowanej przez innego kolegę, który wołał: „Hitler dobrze zrobił, że mordował Żydów”. Także nauczyciele mieli pozwalać sobie na niewybredne komentarze w ich obecności. „Ty nie będziesz się rządził w Polsce Ludowej” – usłyszał jeden z chłopców, kiedy poprosił o wpisanie oceny z odpowiedzi na lekcji⁵². W listopadzie sprawa wciąż nie była rozpatrzona, chłopcy nie chodzili do szkoły, a KC PZPR ponaglał KW z podjęciem decyzji⁵³. Nie dysponujemy niestety dokumentami nadzoru pedagogicznego wskazującymi, jaki był finał sprawy bliźniaków.

⁵⁰ APK, KW PZPR, WNOiK, 301/XVI/61, Informacja w sprawie nauczyciela języka rosyjskiego w Szkole Podstawowej i Liceum Ogólnokształcącym nr 1 w Sosnowcu, 1962 r., k. 158–159; *ibidem*, Pismo nauczyciela do „Trybuny Ludu”, 1962 r., k. 160–161; *ibidem*, Odpowiedź do „Trybuny Ludu” od władz wojewódzkich, 1962 r., k. 152–157.

⁵¹ *Ibidem*, Kopie świadectw szkolnych, 1968 r., k. 141–142; *ibidem*, Opinie o uczniach wychowawcy klasowego, 1968 r., k. 143–144.

⁵² *Ibidem*, Prośba do KC PZPR ojca chłopców, 28 X 1968 r., k. 139–140.

⁵³ *Ibidem*, Pismo KC PZPR do KW PZPR z prośbą o podjęcie decyzji, 22 XI 1968 r., k. 142.

REAKCYJNI NAUCZYCIELE I ICH KONTAKTY Z ZACHODEM

Na celowniku Służby Bezpieczeństwa z powodu swoich kontaktów zagranicznych znalazł się młody nauczyciel uczący w liceach województwa katowickiego. Zainteresowanie wzbudził napisany przez niego list do Zbigniewa Brzezińskiego, profesora na Uniwersytecie Columbia, z prośbą o zaproszenie i przyjęcie na studia doktoranckie w USA⁵⁴. Autor szczegółowo przedstawił w nim własną sytuację życiową i zawodową, skupiając się na silnym rozczarowaniu władzą i zbrodniami Stalina. Zwrócił uwagę na swoją przeszłość partyjną. Pisał: „[...] nie jestem komunistą i jestem raz na zawsze przeciwko tej ideologii uodporniony”. Po zapoznaniu się z treścią korespondencji funkcjonariusze Służby Bezpieczeństwa uznali go za człowieka „obcego ideologicznie” i negatywnie nastawionego do Polski „ludowej”, zlecono więc jego rozpracowywanie, w tym sprawdzenie, czy nawiązał kontakt z Brzezińskim lub jakąkolwiek instytucją amerykańską, a także czy czynności podejmowane w celu wyjazdu nie szkodziły interesom państwa⁵⁵. Nauczyciela poddano obserwacji i podjęto próby nawiązania kontaktów z jego otoczeniem⁵⁶. W toku gromadzenia informacji ustalono, że w czasie studiów odbywał on wizyty w Ambasadzie Izraela w Polsce, gdzie korzystał z materiałów do pracy magisterskiej⁵⁷. Oceniono go jako wyjątkowo inteligentnego, wykazującego dużą znajomość zagadnień politycznych oraz nastrojów społecznych. Nauczyciel był przedmiotem zainteresowania służb w okresie od 19 czerwca 1967 do 25 listopada 1974 r. Początkowo w związku z przechwyceniem listu przez Biuro „W”, a następnie w związku z nielegalnym wyjazdem do Republiki Federalnej Niemiec⁵⁸. Sprawa okazała się rozwojowa i wielowątkowa⁵⁹.

PODSUMOWANIE

Nowa władza już w 1947 r. wyznaczyła klarowny kurs działań w stosunku do szkolnictwa, mający doprowadzić do tzw. demokratyzacji szkoły. Zmodernizowane programy nauczania, oparte w całości na założeniach marksizmu-leninizmu, zaczęły

⁵⁴ APK, KW PZPR, WNOiK, 301/XVI/71, Notka informacyjna, 1965 r., k. 82–84; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach (dalej AIPN Ka), 014/1473, t. 1, List do profesora Zbigniewa Brzezińskiego, 6 XI 1965 r., k. 20–24.

⁵⁵ AIPN Ka, 014/1473, t. 1, Charakterystyka nauczyciela, 28 XII 1966 r., k. 18–19; *ibidem*, Pismo naczelnika II Wydziału Służby Bezpieczeństwa, 6 III 1967 r., k. 28.

⁵⁶ *ibidem*, Plan przedsięwzięć operacyjnych do sprawy operacyjnej obserwacji krypt. „Przyrodnik”, 7 VI 1967 r., k. 41–42; *ibidem*, Notatka służbowa, 26 X 1967 r., k. 46; *ibidem*, Notatka służbowa, 9 XI 1967 r., k. 47–48; *ibidem*, Doniesienie, 4 IV 1968 r., k. 58; *ibidem*, Doniesienie, 9 XII 1968 r., k. 63.

⁵⁷ *ibidem*, Pismo do naczelnika Wydziału II Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Katowicach, sierpień 1971 r., k. 94.

⁵⁸ Biuro „W” jednostka organizacyjna Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zajmująca się perlustracją korespondencji.

⁵⁹ Z uwagi na obszerność materiału źródłowego zaplanowałam osobną publikację na temat tego przypadku.

obowiązywać od roku szkolnego 1949/1950. Ich wprowadzenie stało się bezpośrednią przyczyną rozpoczęcia masowej akcji szkoleń ideologicznych nauczycieli. W czasie kursów pedagogów mieli zapoznać się z politycznymi priorytetami władz – kształtowaniem moralności socjalistycznej u uczniów oraz wychowywaniem ich w „szczerym ludowym patriotyzmie i internacjonalizmie”. Zdobytą wiedzę i umiejętności mieli wdrażać w swojej pracy z młodzieżą w szkole, a także przekazywać jej rodzicom. W tym czasie codzienność nauczycieli wypełniły szkolenia i kontrole wyników podjętych działań. Skuteczność weryfikował kierownik, wizytatorzy, a także komisje kontrolne złożone z członków partii. Rozpoczął się okres hospitacji zajęć, wizytacji szkół, indoktrynacji i inwigilacji środowiska nauczycielskiego. Sprawy dochodzeniowe prowadzono zarówno pod zarzutem nieprawidłowej realizacji treści nauczania, jak i niewłaściwej postawy nauczycieli w okresie walki o usunięcie religii ze szkół. W tym czasie szczególnie monitorowano życie prywatne pracowników szkół i ich praktyki religijne⁶⁰. Zaprezentowane przykłady z województwa katowickiego oddają klimat, jaki panował w ówczesnej szkole, przybliżają występujące w niej konflikty personalne, w których uczestniczyli nauczyciele i inni pracownicy szkoły, kuratorium i komitetów PZPR wszystkich szczebli. W sytuacjach, gdy wewnętrzne problemy przedostawały się poza mury szkolne, sprawy kierowano do Warszawy, gdzie starano się załatwić je polubownie i – dla tzw. dobra ogółu – zwykle przenoszono jedną ze stron konfliktu do placówki w innym mieście.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

Archiwum Państwowe w Katowicach

Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej;

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Kuratorium Okręgu Szkolnego Śląskiego;

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Kuratorium Okręgu Szkolnego w Katowicach.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych.

⁶⁰ Zob. A. Grajewski, *Śląska specyfika konfliktu ideologicznego Kościół–państwo w okresie PRL. Głos w dyskusji, którą warto zacząć* [w:] *Relacje Kościół–państwo na Górnym Śląsku w latach 1945–1989. Konflikt ideologiczny*, red. A. Dziurok, Katowice–Warszawa 2019; J. Mercik, *Działania Kościoła katolickiego w obronie rekolekcji szkolnych w latach 50. ubiegłego wieku i ich ocena w świetle dokumentów partyjno-państwowych*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 2023, t. 43, nr 1.

Archiwum Liceum Ogólnokształcącego im. W. Roździeńskiego w Sosnowcu

Sprawozdania z posiedzeń Rad Pedagogicznych.

Źródła opublikowane

- 17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej. Wybór dokumentów*, oprac. H. Konopka, Białystok 1998.
- Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1949, 1950, 1952, 1953.
- Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1953, 1961.
- Na przełomie. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, cz. 1, oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Na przełomie. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, cz. 2–3, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 1996.
- Materiały sprawozdawcze z działalności Ministerstwa Oświaty w okresie od lipca 1944 do grudnia 1946 r.*, Warszawa 1948.
- Mauersberg S., Walczak M., *Oświata polska w latach 1944–1956. Wybór źródeł*, t. 2, Warszawa 2000.
- Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej. Język polski*, Warszawa 1950.

Prasa

- „Nowa Szkoła” 1948.
- „Głos nauczycielski” 1949.

OPRACOWANIA

- Adamiak R., Palka M., *Represje wobec katechizacji w diecezji katowickiej w latach 1945–1989*, Katowice 2012.
- Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce (1945–1970)*, Kraków 1995.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1990)*, Kraków 2006.
- Dziurok A., *Kruczchoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*, Katowice 2012.
- Fic M., *Ideologizacja średniego szkolnictwa ogólnokształcącego Katowic na tle szkolnictwa górnośląskiego w latach 1945–1956* [w:] *Województwo śląskie 1945–1950. Zarys dziejów politycznych*, red. A. Dziurok, R. Kaczmarek, Katowice 2007.
- Grzybowski R., *Polityczne priorytety i elementy codzienności socjalistycznej szkoły. Wybór studiów poświęconych dziedzictwu edukacyjnemu PRL-u*, Toruń 2013.
- Jasiak D., *Akcja dekrucyfikacyjna w 1958 r. w północno-wschodnich powiatach województwa krakowskiego w świetle dokumentów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 141, z. 1.
- Kochanowicz J., *ZMP w terenie. Stalinowska próba modernizacji odpornej rzeczywistości*, Warszawa 2000.
- Konopko H., *Działania represyjne władz oświatowych w Polsce wobec katechetów w okresie stalinizmu* [w:] *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004.
- Konopko H., *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*, Białystok 1995.

- Korol-Chudy A., *Kiedy Katowice były Stalinogrodem... 1953–1956*, Katowice 2020.
- Król J., *Ateizacja szkół ogólnokształcących w latach 1945–1961 w województwie szczecińskim* [w:] *Oblicze ideologiczne szkoły polskiej*, red. E. Walewander, Lublin 2002.
- Król J., *To idzie młodość... Związek Młodzieży Polskiej w szkole średniej ogólnokształcącej w latach 1948–1957*, Kraków 2011.
- Kryńska E.J., Mauersberg S., *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Białystok 2003.
- Kukłowicz T., *Represje wobec nauczycieli w latach 1947–1956 w świetle ich wypowiedzi* [w:] *Oblicze ideologiczne szkoły polskiej 1944–1956*, red. E. Walewander, Lublin 2002.
- Łatka R., Marecki J., *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*, Warszawa 2017.
- Marek Ł., „Kler to nasz wróg”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*, Katowice 2009.
- Mauersberg S., *Reforma szkolnictwa w Polsce w latach 1944–1948*, Warszawa 1974.
- Mercik J., *Działania Kościoła katolickiego w obronie rekolekcji szkolnych w latach 50. ubiegłego wieku i ich ocena w świetle dokumentów partyjno-państwowych*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 2023, t. 43, nr 1.
- Mercik J., *Organizacja, przebieg i skutki realizacji polityki władz partyjno-państwowych przeciw rekolekcjom szkolnym w 1952 r.*, „*Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*” 2023, t. 65, nr 1.
- Mercik J., *Realizacja akcji „R” w województwie katowickim w ramach laicyzacji szkolnictwa w latach pięćdziesiątych*, „*Dzieje Najnowsze*” 2020, t. 1.
- Mielczarek F., *Ideologiczno-polityczna indoktrynacja nauczycieli w Polsce w latach 1945–1956*, Opole 1997.
- Starościak W., *Z dziejów prywatnego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego im. E. Zawadzkiej i Państwowego Gimnazjum i Liceum Męskiego im. W. Łukasińskiego w Dąbrowie Górniczej*, Dąbrowa Górnicza 2005.
- Tylec P., *Akcja dekrucyfikacyjna w 1958 r. na terenie powiatu sandomierskiego*, „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2017, nr 1 (29).
- Wagner B., *Strategia wychowawcza w PRL*, Warszawa 2009.
- Wierzbicki M., *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie. Studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej*, Warszawa 2006.
- Województwo śląskie 1945–1950. Zarys dziejów politycznych*, red. A. Dziurok, R. Kaczmarek, Katowice 2007.
- Wołoszyn J., „*Walczyć o dusze młodzieży*”. *Zmagania Związku Młodzieży Polskiej z Kościołem katolickim na Lubelszczyźnie 1948–1957*, Lublin 2009.
- Wołoszyn J., *Współpraca Związku Młodzieży Polskiej z UB w realizacji planów „ofensywy ideologicznej” w środowiskach młodzieżowych w województwie lubelskim*, „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2008, nr 1.
- Zamiatała D., *Wytyczne stanowiska partii w sprawie stosunków między państwem a Kościołem*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 2002, t. 78.
- Żaryn J., *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.

Szkolenia i kontrole. Realia pracy nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych na przykładzie województwa katowickiego

W artykule omówiono realia pracy nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących w Polsce „ludowej”. Codziennosc szkolną w znacznym stopniu wypełniały wówczas szkolenia i kontrole. Masową akcją szkoleń ideologicznych nauczycieli rozpoczęto w roku szkolnym 1949/1950, gdy wprowadzono nowe programy nauczania oparte w całości na założeniach marksizmu-leninizmu. W czasie kursów pedagogicy mieli zapoznać się z politycznymi priorytetami władz i ich strategią wychowawczą, a następnie zdobytą wiedzę i umiejętności wcielić w życie w swoich szkołach. Rozpoczął się okres hospitalizacji, wizytacji, indoktrynacji i inwigilacji nauczycieli. Tekst napisany został na podstawie przeprowadzonej analizy źródeł historycznych, przede wszystkim materiałów archiwalnych oraz wspomnień uzupełnionych o literaturę przedmiotu. Autorka przedstawiła metody i środki stosowane przez władze w celu osiągnięcia sukcesu i stworzenia „nowego człowieka”, odwołując się do przykładów spraw dochodzeniowych prowadzonych wobec nauczycieli województwa katowickiego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w.

SŁOWA KLUCZOWE

szkolenie ideologiczne, indoktrynacja polityczna, sprawy dochodzeniowe, laicyzacja szkolnictwa, nauczyciele i uczniowie w PRL

Training and Controls. The Reality of the Work of General Secondary School Teachers in the 1950s and 1960s in the Example of the Katowice Province

The article discusses the reality of the work of general secondary school teachers in “people’s” Poland. At that time, school daily life was largely filled with training and inspections. A massive campaign of ideological training of teachers began from the 1949/1950 school year, introducing new curricula based entirely on the tenets of Marxism-Leninism. During these courses, educators were to familiarize themselves with the political priorities of the authorities and their educational strategy, and then put the acquired knowledge and skills into practice in their schools. A period of hospitalization, visitation, indoctrination and surveillance of teachers began. The text was written on the basis of an analysis of historical sources, primarily archival materials and memoirs supplemented by literature on the subject. The author presents the methods and means used by the authorities to achieve success and create a “new man” embedding them in examples of investigative cases conducted against teachers of the Katowice Province in the 1950s and 1960s.

KEYWORDS

ideological training, political indoctrination, investigative affairs, secularization of education, teachers and students in the Polish People's Republic

JOANNA MERCIK – historyk, socjolog, doktor nauk humanistycznych, adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Od lat prowadzi badania z zakresu organizacji i funkcjonowania szkolnictwa w PRL, laicyzacji, ateizacji i indoktrynacji młodzieży, interesuje się również zagadnieniami obszarów dydaktyki historii i *public history* ze szczególnym uwzględnieniem potencjału gier. Certyfikowany tutor, trener Centrum Dydaktyki Akademickiej UŚ, członek Polskiego Towarzystwa Historycznego, od lat współpracuje ze szkołami, instytucjami kultury i nauki w przedmiocie popularyzacji historii. E-mail: joanna.mercik@us.edu.pl

JOANNA MERCIK – historian, sociologist, PhD in humanities, assistant professor at the Institute of History, Silesian University in Katowice. For years she has been conducting research in the field of organization and functioning of education in the People's Republic of Poland, secularisation, atheisation and indoctrination of the youth. She is also interested in the issues of the areas of didactics of history and public history with particular emphasis on the potential of games. Certified tutor, trainer at the Center for Academic Didactics at the University of Silesia, member of the Polish Historical Society, who for years has been working with schools, cultural and scientific institutions on the subject of popularization of history.